
MİLLİ ŞEFİN BİR İKTİDAR AYGITI: CHP MECLİS MÜSTAKİL GRUBU

H.Emre BAĞCE *Kocaeli Üniversitesi

İnönü, küçük kesintilerle, 1923 yılından 1937 yılına dek Başvekillik görevinde bulunmuştur. Bu dönemde ayrıca, CHP Genel Başkan Vekilliği görevini de üstlenmiştir. Bu anlamda on dört yıl boyunca bürokrasi İnönü'ye teslim edilmiştir; İnönü böylece bürokratik mekanizmada ve devletin şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Her ne kadar 1937 yılında görevden ve siyaset sahnesinden uzaklaştırılmışsa da, Atatürk'ün ölümü İnönü'ye Milli Şefliğe yükseleceği yolun kapısını ardına kadar aralamıştır.

İnönü 1937'de Başvekillikten ayrıldıktan sonra, I. Celal Bayar Hükümeti süresince, CHP, TBMM ve bürokrasi kadrolarının önemli ölçüde değişmeden kalması İnönü'nün etkinliğini korumasında büyük rol oynamıştır¹. Aslında Celâl Bayar'ın kısa süren Başvekilliği döneminde köklü değişikliklerin yapılması mümkün de değildi, çünkü bürokrasi çok güçlüydü ve bir gece içinde reforme edilemeyecek kadar derinlere kök salmıştı². Bu nedenle, kendisini Reiscumhur seçecek olan mebusların büyük çoğunluğu üzerinde İnönü hayli etkiliydi.

İnönü'nün Reiscumhur seçilmesini kolaylaştıran önemli bir etken de Meclis'teki İnönü grubuna karşı güçlü bir kampanya yürütülememesidir.

---

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

¹ "Cumhuriyet Dönemi: İç Siyasal Gelişmeler", *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye/Genel: Dünü, Bugünü, Yarını*, Cilt: 11, 1982-1983-1984, s. 8259; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih", Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi*, Cilt: 4, 4. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 121.

² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev., Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yay., 1995, s. 100.

Atatürk'ün ölüm döşeğine düştüğü kesinlikle anlaşıldıktan sonra, parlâmentoda milletvekilleri kendi güvenlerini ancak böyle sağlayabileceklerini umarak Atatürk cephesinden, İnönü cephesine kaymaya başladılar³. Atatürk'ün ölümünden sonra ise, mebusların bir kısmı Mareşal Fevzi Çakmak'ı veya hâlen Başvekil bulunan Celâl Bayar'ı Reisicumhur seçmeyi düşündülse de, Çakmak bir asker olarak kalmayı tercih etti ve bu talepleri geri çevirdi. Çakmak'ın bu kararını sadece askerlik sevgisine bağlamak yeterli bir açıklama sağlamamaktadır. Kâzım Özalp anılarında Milli Savunma Bakanı olarak, Mareşal'i ziyaret ettiğini ve Mareşal'in uzun zamandan beri alıştığı görevde, ordunun başında kalmak istediğini ifade etmektedir. Ayrıca Özalp, "zaten, Mareşal, Meclis'te, İsmet Paşa karşısında daha şanslı da değildi" şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır⁴. Bu tespit de İnönü'nün Başvekillik görevinden azledilmeden önce bürokrasi ve Meclis'te kendi gücünü oluşturduğu görüşünü desteklemektedir. Böyle hassas bir dönemde, Çakmak kendisini yeterince güçlü bulmadığından ordunun başında kalmayı yeğlemiştir denebilir; çünkü İnönü'nün ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, Çakmak bir ara Reisicumhurluğu düşünmüş fakat vazgeçmiştir⁵.

Atatürk tarafından Başvekillik görevinden alınmasından sonra, İnönü'nün yerine geçen Celâl Bayar da Reisicumhur seçimine katılmayı düşünmediği gibi, İnönü'ye karşı bir tavır da almadı. Muhalefet karşısına güçlü bir aday çıkaramadığından, rakipsiz kalan İnönü'nün seçilmesi kesinleşti. Bu durumda mebusların yapacağı tek şey kalmıştı: İnönü safında görünmek. Bu koşullarda, 11 Kasım 1938 tarihinde İsmet İnönü Reisicumhur seçildi⁶.

Atatürk'ün yerini alan İsmet İnönü, Atatürk'ün karizmasına sahip değildi ve yönetici elit arasında önderliği Atatürk'ünki kadar 'kayıtsız şartsız' kabul edilecek gibi görünmüyordu⁷. İnönü Reisicumhur

³ İsmet Bozdağ, *Toprakta Bile Bitmeyen Kavga: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar*, İstanbul: Emre Yay., 1993, s. 202.

⁴ Kâzım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1995, s. 66.

⁵ İnönü, "Mareşal, ortalığı bir müddet yokladıktan sonra müstagni vaziyet aldı" demektedir. İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, s. 324.

⁶ 11 Kasım sabahı partinin Reisicumhur adayını seçmek için CHP Meclis Grubu toplanmış ve İnönü'ye 322 oy verilmiştir. Aynı gün yapılan Meclis Genel Kurulu'nda İnönü 348 mebusun oyu ile Reisicumhur seçilmiş, 39 üye bu seçimde oy kullanmamıştır. Reisicumhur seçimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yay., 1996, ss. 139-144.

⁷ İlder Turan, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (der.), *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, İstanbul: Der Yay., (ty.), s. 448. Turan, aynı yerde

seçildikten sonra, otoritesini artıracak faaliyetlere ağırlık verdi. Kendisini Milli Şef ilân ettirmesi bu uygulamalardan birini oluşturuyordu⁸.

İnönü'nün İkinci Adamlıktan Milli Şefliğe Yükselişi

İnönü, Atatürk'le çatışması dolayısıyla edindiği tecrübeyi, Reisicumhur seçildikten sonra kullanmıştır. Bu dönemde "Tek Adam" olan İnönü, hem "İkinci Adam" İnönü'nün izlerini silmeye çalışmış, hem de ikinci adamların neler yapabileceğini kendisi tecrübe ettiğinden Şeflik sistemini tam olarak yerleştirmeye çalışmış, böylece otoriter bir devlet anlayışını benimsemiştir⁹. İnönü'nün bu anlayışı hem devletin yeniden yapılanmasında, hem de devlet-toplum ilişkilerinde kendini derinden hissettirmiştir¹⁰. Reisicumhur seçilen İnönü, kendisini "CHP Üsnomal

Atatürk'ün karizmatik bir lider olduğunu, parti başkanlığının ve Reisicumhurluğunun doğal kabul edildiğini, fakat Atatürk'ün görevlerini üstlenebilecek başka adaylar da akla geldiğinden, İsmet İnönü'nün liderliğinin kolaylıkla kabul edilmediğini belirtmektedir.

⁸ "Şefin rolü her ülkede önemli olmakla birlikte, parti yaşamına yeni geçmiş olan ülkelerde daha da önemlidir. Çünkü, şefin görevi siyasal görüşleri, ilkeleri oluşturup olgunlaştırmak ve sonra da bunları halka ve partiye aşlamak, ülkenin genel siyasetine yön vermektir. Böyle bir görevi yerine getirecek olan şef zor bulunur. Öte yandan ülke ve parti yönetiminin teslim edildiği makam ve kişi üzerinde değişiklikler yapmak, otoriteyi zedeleyebileceğinden son derece sakıncalıdır. Ülkenin ve CHF'nin şefliğine getirilecek kişi Milli Şef sanırını almalıdır. Parti Genel Başkanlık makamının her kurultayda görüşme ve tartışmaya konu olmaması için, Değişmez Genel Başkanlık olmalıdır. Böylece bu yüksek makamın istikrarı sağlanacak ve otoritesi de güçlendirilecektir. Bu sistem ulusal çıkarlara da uygun görülmektedir". "Siyasal Tarih", *Büyük Ansiklopedi*, Cilt: 14, Milliyet Yay., 1990, s. 5377.

⁹ Toktamış Ateş, Gerger'in, İnönü'nün Milli Şef ilan edilmesi konusunda, "İkinci bir Atatürk mü olmak istiyordu İsmet Paşa?" sorusuna verdiği cevap şöyledir: "Demek ki içinde bir iktidar hırsı varmış, Atatürk zamanında bunu su yüzüne çıkartamamış! Atatürk zamanında bunu yapamamış! Atatürk öldüğü zaman da bu kuvveden fiile çıkmış!" Ayrıca Ateş, paraların ve pulların üzerinden Atatürk'ün resimlerinin kaldırmasını, İnönü'nün totaliter rejimlere öykünmesine bağlamaktadır. Mehmet Emin Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, İstanbul: Akbel Yay., 1991, ss. 166-167.

¹⁰ İnönü döneminde Köy Enstitüleri'ne ve Halkevleri'ne verilen önemin temelinde bu anlayışın bulunduğu söylenebilir. İnönü döneminde amaç toplumun belirlenen siyasal hedefler doğrultusunda değiştirilmesi idi ve Köy Enstitüsü mezunları da belirlenen bu politikaları toplumun geniş kesimlerine yayacaklardı. Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Ankara: Rüzgârlı Matbaa, 1962, s. 279. İnönü'nün neden köy enstitüleri aracılığıyla kırsal bölgelere yöneldiğinin cevabını da o dönemdeki nüfus yapısını dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Meselâ 1935 yılında 12.883.000 kişi (toplam nüfusun %79.8'i), 1940 yılında 14.027.000 kişi (toplam nüfusun %78.7'si) kırsal bölgede bulunmaktadır. 1945 yılında da durum yaklaşık aynıdır. Bu konuda bkz., Nuri Kodamanoğlu, *Türkiye'de Eğitim 1923-1960*, s. 10-15; Frederic C. Shorter; Miroslav, Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, Ankara: Yurt Yay., 1983, ss. 54-55, 139; Necdet Tunçbilek, Erol Tümertekin, *Türkiye Nüfusu (Nüfus Kesafeti, Nüfus Artışı, İç Göçler ve Şehirleşme)*, İstanbul: İÜ Yay., no: 802, 1959, s. 18. İnönü'nün halkevleri uygulaması da bunun bir göstergesi sayılabilir; şöyle ki, Atatürk döneminde 1932'de 14; 1933'de 41; 1934'te 25; 1935'te 23; 1936'da 33; 1937'de 31; 1938'de 43 olmak üzere yedi yılda toplam 210 Halkevi açılmıştır. İnönü döneminde sadece 1939 yılında 163 Halkevi ve 1940 yılında ise 141 Halkodası açılmıştır. Diğer yıllarda büyük bir düşüş görülmüş; meselâ 1941'de 2; 1942'de 3; 1943'te 4;

(Olağanüstü) Büyük Kurultayı"nda, Milli Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı seçtirmiştir; Atatürk ise "Ebedi Başkan" ilân edilerek sahnedeki rolüne son verilmiştir. CHP 5. Büyük Kurultayı'nda ise bu durum teyit edilmiştir. Bu kurultayda İnönü'nün Değişmez Genel Başkanlığını ve Milli Şefliğini pekiştirmeye yönelik önemli adımlar atılmıştır. Nizamnamenin 4. Maddesi ile Değişmez Genel Başkanlığın ancak "vefat", "vazife yapmaya mani bir hastalığın sabit olması" veya "istifa" halinde sona erebileceği belirtilmiştir. Böylece rejim Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi, Atatürk'ten daha küçük çapta kişilerin elinde diktatörlüğe daha yakın bir niteliğe büründü: "Belki de İnönü yerine geçtiği kişinin karizmasından yoksun olduğu için bu mutlak iktidar tuzaklarına düşmek zorunda kaldı. 'Milli Şef' ve 'Sürekli Başkan' unvanları iktidardan asla alınamayacağını gösteriyordu. Bu durumda İnönü kimseye karşı sorumlu değildi"¹¹.

Atatürk'ün "Ebedi Başkan" ilân edilmesinin, İnönü'ye karşı bir tepkinin oluşmasını engelleme ve böyle bir paye ile Atatürk'ü siyaset sahnesi dışında bırakma amacı taşıdığı söylenebilir. Çünkü 26 Aralık'ta yapılan Kurultay'da İsmet İnönü'ye CHP Değişmez Genel Başkanı unvanı verilmeden bir ay önce, İnönü'nün Milli Şef ilan edileceği söylentisi yayılmıştı¹²; bu doğru olmasa bile dikkat çekici olan Atatürk'e verilen 'Ebedi Başkanlık' unvanından ziyade, İnönü'nün "Değişmez Genel Başkanlık" ile birlikte, "Milli Şef" unvanını almasıdır. Bu değişiklik ile İnönü'nün güçlendiği görülmektedir. İnönü'nün bu

---

1944'te 3 Halkevi ve aynı yıllarda toplam 239 Halkodası açılmıştır; fakat 1945 yılında yeniden bir artış söz konusu olmuştur. 1945 yılında 17 Halkevi ve 2338 Halkodası açılmıştır. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, ss. 87-88. Halkevi ve Halkodası sayısındaki bu artışı İnönü'nün toplumun aydınlanmasına ve eğitimine coşkuyla eğildiği gibi bir iddia ile savunmak aldatıcı olacaktır; o halde yukarıdaki verilerin İnönü'nün genel politikası çerçevesinde yeniden yorumlanması gerekmektedir. İnönü'nün Reiscumhur ve Milli Şef ilân edilmesi sonrasında yaptığı konuşmalar - 1938 CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nda yaptığı konuşma, Kastamonu ve İstanbul Üniversitesi konuşmaları- incelendiğinde, İnönü'nün amacı açıklık kazanacaktır. İnönü, totaliter (kapsayıcı) bir yaklaşımla bütün vatandaşları bir aile reisi gibi tek bir çatı altında toplamak ve kendi Milli Şefliğini, memleketin her köşesine kadar nüfuz ettirmek amacıyla 1939 yılında girişimde bulunmuş; hatta her alanda olduğu gibi Halkevleri uygulamasında da Atatürk'ü aşmaya çalışmıştır. Atatürk döneminde sadece Halkevleri açılırken, İnönü 1940 yılında Halkodalarını açtırmıştır. 1940-1945 yılları arasındaki düşüş İkinci Dünya Savaşı'ndan dolayı, İnönü'nün iç meselelerden ziyade dış politikaya yönelmiş olmasına bağlanabilir. Savaş sonrasında Halkevleri ve Halkodaları'nda görülen yeniden artış ise İnönü'nün tekrar iç politikaya yöneldiğinin ve Milli Şefliği bırakmak niyetinde olmadığını bir göstergesi sayılabilir.

¹¹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 101. Ayrıca bkz., Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 5. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1993, s. 303.

¹² Muzaffer Gökman, *50 Yılın Tutanağı 1923-1973*, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973, s. 104.

politikası ana hatlarıyla işlemiş ve Atatürk'ün anımsanmasına yönelik talepler bastırılmıştır. Böyle bir talep, Reiscumhur ve Milli Şef İnönü'nün otoritesini artırmak ve Şeflik sistemini tescil etmek amacıyla toplanan CHP 5. Büyük Kurultayı'nda gündeme gelmiştir.

Manisa delegesi Haşim Gür, parti nizamnamesinin 10. maddesinde belirtilen "Partimizin bir rozeti ve marşı vardır" ifadesinin Atatürk marşı şeklinde değiştirilmesi yönünde uzunca bir konuşma yapmıştır¹³. Gür'ün konuşmasında İnönü'ye hiç bir atıfta bulunmaması, bütün kahramanlıkları sadece Atatürk'e ve Türk Milleti'ne hasretmesi Milli Şef'e karşı önemli bir tavır telâkki edilebilir. Gür'ün Atatürk'ü yücelten bu konuşmasından sonra, Çanakkale delegesi Halil Dilmaç, "Türk milleti icap ederse, muztar kaldığı zaman Büyük Başkanının, Milli Şef İsmet İnönü'nün etrafında tek bir kalp ve bir kitle halinde bir birlik ve bütünlükle toplanacaktır"¹⁴ şeklinde cevap verdi. Burada dikkati çeken nokta, Dilmaç'ın, tamamen Gür'ü hedef alması ve Gür'ün büyük bir coşkunculukla dile getirdiği durumun, gerekirse Milli Şef İnönü'nün çevresinde de gerçekleşebileceğini savunmuş olmasıdır. Dikkat edilirse Dilmaç'ın ileri sürdüğü bu görüşün, 1938 yılında yapılan CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'nda İnönü tarafından ortaya atıldığı görülecektir. Gür, yine de kararlıdır ve maddenin oylanması esnasında Kurultay Başkanına bir takrir verir, fakat kabul edilmez¹⁵.

CHP 5. Büyük Kurultayı'nda İnönü'nün arzuladığı Şeflik sistemi sorgulanmaksızın kabul edilir. Aşağıda verilen örnekler İnönü'nün bir direnişle karşılaşmadığını, aksine daha da cesaretlendirildiğini göstermektedir. Dönemin aydınları ve siyasetçileri tarafından "bürokrat yönetimin sembolü olan Milli Şef'i yüceltmek için yoğun olarak şahıs kültü"¹⁶ yapılmaktadır. 30 Mayıs 1939 tarihinde Ulus gazetesinde, bir dönemler Atatürk'ü ululayan şiirler yazan Behçet Kemal Çağlar, İnönü için aşağıdaki dizeleri yazmıştır¹⁷;

" ...

Bir insan millet olmuş kürsüde konuşuyor

...

¹³ C.H.P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 939-3 Haziran 939, Ankara: Ulus Basımevi, 1939, ss. 33-34.

¹⁴ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 35.

¹⁵ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 41.

¹⁶ Baskın Oran, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", AÜSBFD, cilt: XXIV, no: 3, 1969, s. 237.

¹⁷ Ayın Tarihi, sayı: 66, Mayıs 1939, s. 538.

Bakan Türk milletinin yüzünü seçmektedir:

Her çizgi kadifeden çeliğe geçmektedir.

O, bizim bayrağımız; başında saçları tuğ;

Başbuğ; azmedince dev, gülünce melek Başbuğ.”

Kâzım Nami Duru da, Türk Cumhuriyeti ile, cumhuriyetle yönetilen diğer ülkeleri karşılaştırıp, Türk Cumhuriyeti'nin üstünlüklerini kendine göre ispatladıktan sonra, paşalık, beylik, efendilik, ağalık unvanlarını kaldırdıklarını ifade etmiş; daha sonra ise “Milli Şefimiz İsmet İnönü, cumhuriyetimizi yaşatandır; onu başımızda zined ve cevval görmek, bizim en büyük saadetimizdir. Ne mutlu bize ki bu yücelikte [bir Şefin] yolunda yürüyoruz”¹⁸ demiştir.

Nurettin Artam ise, Milli Şef için şunları söylemektedir:

“[Bugün] bir millet güneşinin doğduğu günün ikinci yıldönümüdür.

(...)

Milli Şef'in bir resmini gördüm: yavrusunu okşuyordu.

Milli Şef'in bir resmini gördüm: bir köylü yavrusunu seviyordu.

Bütün bir millet enerjisini kafasında toplayan Şef, bütün bir millet sevgisini de gönlüne sığdırmıştır.

Milli Şef'in bir resmini gördüm: (...) yaralı bir kadın onun düşmanlara karşı durmuş ve akınlar önlemiş göğsüne başını dayamış, ağlıyordu: saadet günlerinde de dik ve yahut yaralı başımızı koyacağımız göğüs o göğüstür”¹⁹.

Milli Şef'in yüceltilmesini ve o dönemdeki siyasal kültürün niteliğini Nadir Nadi açık şekilde ortaya koymaktadır:

“Tüzük değişikliğine itiraz eden bir kişi çıkmadı. İtiraz etmek şöyle dursun, dünya şartları değişip de İsmet İnönü “Milli Şeflik” ve “Değişmez Başkanlık” pâyelerini kendisi üzerinden silkip attığı güne değin biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık”²⁰.

Nadi'nin belirttiği üzere, İnönü'nün ciddi bir itirazla karşılaşmaksızın Milli Şef olması, bu dönemde İnönü'nün hiç bir yönden eleştirilmemesine yol açmış ve sonuçta Atatürk'ün karizması altında otoriter devlet anlayışını savunan “İkinci Adam” İnönü, Atatürk'ün

¹⁸ *Aydın Tarihi*, sayı: 83, Ekim 1940, ss. 34-36.

¹⁹ *Aydın Tarihi*, sayı: 84, Kasım 1940, ss. 44-45. Milli Şef İnönü'nün Meclis Açış Nutkuyla ilgili basında çıkan yorumlarda da benzer görüşler bulunmaktadır.

²⁰ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1964, s. 17.

ölümünden sonra, savunduğu modeli tek başına uygulama fırsatı bulmuştur.

Milli Şefin İktidar Aygıtı: CHP Meclis Müstakil Grubu

1939'da yapılan CHP Büyük Kurultayı İnönü'nün otoritesini artıracak bir mahiyet taşımıştır. CHP ile hükümetin ayrılması kararı bu politikalardan birini oluşturmuştur. Yine bu kurultayda CHP Meclis Grubu dışında CHP Meclis Müstakil Grubunun kurulması kararlaştırılmıştır. Meclis Müstakil Grubunun kuruluşu ile İnönü Meclis ve hükümet üzerindeki iktidarını sağlamlaştıracak bir adım atmıştır.

Milli Şef ve Reiscumhur İnönü, CHP 5. Büyük Kurultayını açış konuşmasında Müstakil Grupla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:

"Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cumhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grubunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan, bir Müstakil Grupun; icra mevkiinde olan Millet Vekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlıyacağını ümit ediyoruz. (Alkışlar)"²¹.

İnönü'nün konuşmasından sonra Müstakil Grupla ilgili olarak dikkate değer tartışmalar yine yapılmadı; konuşmacıların büyük kısmı, her zaman olduğu gibi, alınan kararın ne kadar yerinde olduğunu belirtti; aleyhte yer alanlar da ancak Müstakil Grup üyelerinin CHP Meclis Grubuna katılıp, görüş beyan etmeleri ve oy kullanmaları hususunda görüş bildirdiler²².

Genel Sekreter Ahmet Fikri Tuzer, Müstakil Grupla ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:

"Aziz arkadaşlarım;

Çeyrek asırlık siyasi tarihimizin pek dağdağalı geçen safahatı göz önüne getirilirse tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine en uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat

²¹ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 20.

²² Bu tartışmaların temelinde nizamnamenin 125. maddesi bulunmaktadır. Bu madde şu şekilde ifade edilmiştir: "Parti mebuslarından Kurultay umumi heyetince seçilen 21 arkadaş meclis içinde müstakil bir hüviyet taşırlar. Bunlar grup toplantılarında hazır bulunurlar. Fakat mütalea beyan ve reye iştirâk edemezler. Buna karşı Meclisin umumi heyetinde mütalealarını kendi gruplarının kararına göre beyan ederler ve reylerini kullanırlar. Ancak parti grubu haricinde intişarı caiz olmıyan müzakerelerin mahremiyetini muhafazaya onlar da mecburdurlar".

buna mukabil tek bir siyasi teşekküle mensup âzadan vücut bulan bir mecliste kendi kendini tenkit ve murakabe imkânlarının da teminine zaruret bulunduğu red ve inkâr edilemez bir hakikattir. Yüksek tasvip ve müzaharetinize mazhar olduğu takdirde Parti Müstakil Grubunun bu pek mühim ve hayati vazifeyi tamamiyle başarabilecek dinç bir kuvvet ve zinde bir uzviyet olacağına kani bulunuyorum"²³.

Manisa Mebusu Hikmet Bayur, 21 kişinin Parti müzakerelerine katılmasını ve bu kişilerin görüşlerinden mahrum kalınmamasını savunmuştur²⁴. Muş Mebusu Hakkı Kılıçoğlu ise Müstakil Grubun murakabesi ile Vekiller Heyeti'nin daima canlı bulunacağını belirtmiş ve İnönü'yü öven bir konuşma yapmıştır:

"İnönü... bir sükûn, bir tanzim ve bilhassa ismet devrinin²⁵ bir sembolü olup kalacaktır. Bence, Partimizin tüzüğünde yapılan bu ufak yenilik bu sembolün bir mahsulüdür... [Müstakil Grup] iyiliğe doğru atılmış hatvelerden birisidir. Binaenaleyh bunu düşünenleri, tanzim edenleri ve yüksek huzurunuzla getirenleri en yüksek saygı ile anmağı bir vazife bilirim"²⁶.

Manisa Delegatesi Haşım Gür ise, Hikmet Bayur'un konuştuğu minvalde Müstakil Grup üyelerinin CHP Grubunda görüşlerini ifade edemeyecekleri ve oylamaya katılmayacakları için, grup kararı alınacağını; bu nedenle de kendilerinin kıymetli düşüncelerinin Meclis'te görüşülürken etkili olamayacağını ifade etmiştir²⁷.

Isparta Mebusu Kemal Ünal ise, Gür'e cevap mahiyetinde, Müstakil Grubun kararlarının etkili olacağını savunmuştur:

"Müstakil Grupa ayrılan arkadaşların mütalealarını heyeti umumiyyeye saklamaları daha faydalı olur. Kaldı ki, Meclisin mesaisi kanun yapmak olduğuna göre, herhangi alınmış bir kararın Müstakil grup tarafından aydınlatılmasıyla bir hataya doğru gittiği dahi bir farzımuhal olarak kabul edilse, o kanun Meclisten çıktıktan sonra onu tasdik mevkiinde olan makam, hiç şüphe yoktur ki bu müzakerelerden mülhem olacaktır, böyle bir vaziyeti Meclise iade etmek hakkını haizdir"²⁸.

²³ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 31.

²⁴ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, ss. 31-32.

²⁵ Konuşmacı "ismet devri" demekle kinaye yapıyor olsa gerek!

²⁶ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 32.

²⁷ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 33.

²⁸ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 76.

Parti nizamnamesinin 105. maddesine göre "Parti Müstakil Grubunun tabii reisi Partinin Değişmez Genel Başkanı, ve reis vekili bu gruba dahil mebuslar arasından onun tayin ettiği zattır"; 107. maddeye göre ise, "Değişmez Genel Başkan veya vekili reislik etmedikleri halde Başvekil veya reis vekillerinden biri reislik eder".

Müstakil Grubun vazifeleri İnönü'nün gücünü artıracak şekilde belirlenmiştir. CHP nizamnamesine göre (Madde 128) Müstakil Grubun üç vazifesi şöyle sıralanmıştır:

"a) Devlet işlerinin iyi cereyanını, parti nizamname ve programının ve Büyük Kurultay kararlarının en iyi tatbikini, meclis grubu kararına tâbi olmaksızın murakabe etmektir. (...)

b) Müstakil grup, umumi heyetinin kararıyla, İcra Vekillerinden sual ve istizah yapabilir ve İcra Vekilleri için mecliste itimat reyini tahrik edebilir. Kezalik hükümetten herhangi bir meselenin mecliste alenen müzakereye konulmasını talep edebilir.

c) Müstakil grup reis vekili Parti hükümetinin muvaffakiyetine yardım etmiye, nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmaya bilhassa dikkat eder."

Özellikle ikinci madde ile İnönü, kendi kontrolünden çıkabilecek bir Meclis Grubunun alacağı herhangi bir kararı Müstakil Grup vasıtasıyla engelleyebilecektir. Ayrıca Meclis Grubu dışında başka bir grubun bulunması, Meclis Grubunu daha dikkatli ve İnönü'ye karşı daha itaatkâr olmaya zorlayacaktır.

Ayata, bu dönemde muhalefet oluşturma çabalarının İnönü'nün girişimi doğrultusunda ve yönetime sadık bir bağımsız grup kurulmasıyla sınırlı kaldığı yorumunda bulunmakta²⁹; fakat asıl neden üzerinde yeterince durmamaktadır. Yine de bu muhalefetin İnönü'nün girişimi sonucu olduğunu belirtmesi dikkate değerdir. Frey ise CHP ve Meclis'te ortaya çıkan sorunların çözümü için Müstakil Grup üyelerinin, gerçekçi olmasa da, muhalefet görevi üstlendiğini, Müstakil Grub'un çok partili sisteme geçişte insanları alıştırıcı bir araç olduğunu belirtmektedir³⁰. Giritli ve Tökin de, Frey gibi düşünmektedirler. Giritli'ye göre, bu kurultay ile İsmet İnönü ulusun refahını kendi kişisel tutkularına tercih etmiş ve Müstakil Grubun kurulması ile belli ölçüde

²⁹ Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Ankara: Gündoğan Yay., 1992, s. 74.

³⁰ Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge: The M.I.T. Press, Massachusetts, 1965, ss. 344-345.

liberalleşme başlamıştır³¹. Tökin'e göre ise, Müstakil Grup memlekette demokratik bir muhalefet denemesine hazırlık olsun diye kurulmuş danışıklı bir teşekküldü³². Ahmad, İnönü'nün Serbest Fırka modelinde bir muhalefet partisine izin verecek kadar ileri gitmediğini; ancak Müstakil Grubun kurulmasına izin verdiğini belirtmektedir³³. Öz de, Müstakil Grubun etkisiz ve yetkisiz bir muhalefet denemesi olduğunu düşünmektedir³⁴.

Yukarıda zikredilen görüşler, Müstakil Grubun etkisiz de olsa bir muhalefet girişimi olduğu fikrinde birleşmektedir; ancak bu muhalefet girişiminin nedeni, açıkça ortaya konmamakta, dolaylı olarak da kurultayda belirtilen nedenler kabul edilmektedir. Dönemin genel yapısını dikkate alan Kara-İncioğlu, Müstakil Grubun kurulmasının liberalleşme doğrultusunda bir adım olmadığını; çünkü 1931 yılından itibaren CHP'nin bazı bölgelerde adaylıkları boş bıraktığını ve CHP dışında kişilerin Meclise girdiğini, fakat Müstakil Grup üyelerinin kurultay tarafından seçilmesi dolayısıyla bağımsızların partinin bir unsuru haline getirildiğini ve böylece rejimin otoriter niteliğini güçlendirmeye yönelik bir hareket olduğunu belirtir³⁵. Yetkin ise bu konuda önemli bir tespitte bulunmaktadır: "milli şeflik kurumunun olduğu bir ülkede, 'Müstakil Grup' gibi girişimler eğer bir aldatmaca değilse, açıklanandan başka bir amaca yöneliktir... Milli şeflik İnönü'ye tanınırken, bir yandan da çok partili demokratik düzene geçmenin amaçlandığını söylemek bir anlam taşımayacaktır. Nitekim, taşımamıştır da!"³⁶

1938'de Reiscumhur, Milli Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı olan bir kişinin birkaç ay sonra Meclis çalışmalarında demokratikleşmeyi savunması olası gözükmemektedir; bu nedenle, Müstakil Grubun kuruluş amacını daha başka yerlerde aramak gerekir. Müstakil Grubun İnönü'nün girişimiyle kurulduğu dikkate alınırsa, meselenin özü aslında kavranmış olur. CHP ve hükümetin ayrıştırılmasında olduğu gibi,

³¹ İsmet Giritli, *Fifty Years of Turkish Political Development 1919-1969*, İstanbul: İÜ Yay., 1969, ss. 65-66, 72.

³² F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul: Elif Yay., 1965, ss. 7-8.

³³ Ahmad, *a.g.e.*, s. 102.

³⁴ Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Ankara: Gündoğan Yay., 1992, ss. 177-179.

³⁵ Nihal Kara-İncioğlu, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (der.), *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, İstanbul: Der Yay., (ty.), s. 266.

³⁶ Yetkin, *a.g.e.*, s. 181.

İnönü'nün siyasal yapıda arzuladığı değişimin temelinde, kendisine karşı bir muhalefetin ve ikinci adamların oluşmasına izin vermeyecek mekanizmaların kurulması yatmaktadır. Bir yandan kendisi Reiscumhur, Milli Şef, CHP Değişmez Genel Başkanı, CHP Meclis Grubu Başkanı -ve şimdi de CHP Meclis Müstakil Grubu Başkanı-unvanlarını almakta, öte yandan siyasal güç merkezlerini parçalamakta ve zayıflatmaktadır. Müstakil Grubun kurulması resmen 1939 yılında CHP 5. Büyük Kurultayı'nda kararlaştırılmışsa da, böyle bir yapılanmanın İnönü'nün Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan ilân edildiği 1938 tarihli CHP Üsnomal Büyük Kurultayı'na, hatta İnönü'nün "İkinci Adam"lığına ve "Tek Adam"la çatışmasına dayandığı söylenebilir.

Müstakil Grubun kurulmasında İnönü'nün çevresinde başka İnönü'ler istemediği gerçeği etkili olmuştur. Müstakil Grubun kuruluşu, CHP ve hükümetin ayrıştırılması ile yakından alakalıdır. İnönü, kendisine yakın güç merkezlerini parçalama ve kendi otoritesini güçlendirme çabası içindedir. Bu doğrultuda, CHP Meclis Grubu Reisi olan İnönü, Meclis'te bütün sorumluluğu Grup Vekiline bırakmamakta, Meclis içinde ikinci bir grup kurarak, kendisine ikinci bir vekil tayin etmektedir. Bu çerçevede nizamnamenin 130. maddesi ile Müstakil Grup Reis Vekili, CHP Grup Reis Vekili ile denk kabul edilmektedir. Böylece İnönü, Müstakil Grup ile Meclis'teki otoritesini sağlamlaştırabilecek ve kendisine karşı gelişebilecek herhangi bir muhalif hareketi önleyebilecektir. Ayrıca İnönü bu şekilde Meclis'teki güç dengelerini kendi lehine yeniden düzenleyecek, daha doğrusu zayıflatmış olacaktır. Özetle İnönü, CHP Meclis Müstakil Grubunu kurmakla, güç merkezlerini parçalamakta ve her birinin başına geçerek kendi otoritesini sağlamlaştırmaktadır. Müstakil Grubun, "Devlet işlerinin iyi cereyanını, parti nizamname ve programının ve Büyük Kurultay kararlarının en iyi tatbikini, meclis grubu kararına tâbi olmaksızın murakabe etmek" şeklindeki ilk vazifesi bu açıdan bir anlam taşımaktadır.

Müstakil Grubun kuruluşunun temel nedenlerinden bir diğeri ise, İnönü'nün hükümeti de bütünüyle kendi dizginleri altına alma arzusudur. İnönü gerektiği zaman Meclis'te, hükümetin durumunu yakından kontrol edebilecek ve denetiminden çıkacak bir hükümeti bu şekilde düşürebilecektir. Müstakil Grubun ikinci vazifesi dikkate alındığında durum açıklık kazanmaktadır: "Müstakil grup, umumi heyetinin kararıyla, İcra Vekillerinden sual ve istizah yapabilir ve İcra Vekilleri için mecliste itimat reyi tahrik edebilir. Kezalik hükümetten

herhangi bir meselenin mecliste alenen müzakereye konulmasını talep edebilir”.

Müstakil Grup, İnönü ile doğrudan ilişki içindedir. Altıncı dönemdeki CHP Meclis Grubu mebuslarının % 32'si daha önce Meclis tecrübesine sahip değilken, bu durum Müstakil Grup mebuslarında % 41'dir. Ayrıca, her iki grubun bir sonraki Meclis'e seçilme oranları da önemli ipucu vermektedir: Altıncı dönemdeki müstakil mebusların 9/10'u yedinci dönemde de Mecliste yer alırken, bu oran diğer mebuslarda $\frac{3}{4}$ şeklinde gerçekleşmiştir. Müstakil Grubu oluşturan mebusların ayırt edici bir özelliği de daha az partizan olmaları, örgütsel etkilerinin çok zayıf bulunması ve daha genç olmalarıdır. Müstakil mebuslar bilhassa bu özelliklerinden dolayı seçilmişlerdir³⁷. 1943 seçimlerinde grup üyelerinin büyük çoğunluğu bu nedenle yeniden mebus seçilmiştir.

Sonuç olarak, CHP Meclis Müstakil Grubu, Milli Şef'in yedeğinde tuttuğu bir güç olarak Meclis'te bulunmuş; fakat hiç bir zaman kendisine yüklenmiş olan görünür ve görünmez işlevleri icra etme fırsatı bulamamıştır. CHP Meclis Grubu ve hükümet, İnönü'nün belirlediği politikalara hiç bir zaman karşı çıkmadıkları için, Müstakil Grubun İnönü'nün kendisine yüklediği asıl görevi yerine getirmesine gerek kalmamış; sürekli Meclis Grubunun görüşlerine katılmış ve hiç bir kararı eleştirmemiştir.

İnönü, Başvekilliği döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduğunda Başvekillikten istifa etmiştir. 1925'te yeniden Başvekil olduğunda ilk iş olarak Takrir-i Sükun Yasası'nın çıkartılmasını ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını sağlamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde ise parti kendini lağvettikten sonra ancak eski görevine dönmüştür.³⁸ Nasıl ki, Serbest Fırka'nın kuruluşuyla Mustafa Kemal CHP yöneticilerine kendi otoritesini hatırlatmışsa, İnönü de Müstakil Grup aracılığıyla iktidarını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Her ne kadar İnönü otoritesini ve şeflik sistemini ebedileştirmeye çalışsa da, İkinci Dünya Savaşı süresince CHP ve İnönü yıpranmış ve içerde ve dışarıda yeni güç dengelerinin ortaya çıkmasıyla siyasal sistemde yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Sonuçta İnönü 1946 seçimlerinden önce, Değişmez Genel Başkanlığı ve “Milli

³⁷ Frey, a.g.e., ss. 345-347.

³⁸ Bu dönemin ayrıntılı bir incelemesi için bkz., Mete Tunçay, T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), 3. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Şefliği" bırakmak zorunda kaldığından dolayı Müstakil Grup da dağıtılmıştır.

İnönü, daha sonraki yıllarda, çok partili hayata geçişle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapacaktır:

"1938'de tekrar vazifeye geldiğim zaman, çok partili hayata girmenin katı bir lüzum olduğuna inanmışım. İlk günlerde üniversitede ve muhtelif vesilelerle söylemiş olduğum sözlerden bu fikrim anlaşılabilir. İkinci Dünya harbi biter bitmez 1945 Mayıs'ında ve 1945 TBMM açış nutkunda bir muhalefet partisinin eksikliğini açıkça ilan etmişim"³⁹.

İnönü'nün Milli Şeflik dönemini haklılaştırmaya yönelik açıklamalarına paralel olarak, yine İnönü tarafından 1947 yılında kaleme alınan bir yazıda, Türkiye'de hukuksal ve idari otoritenin TBMM'nin kullanımında bulunduğu, Cumhurbaşkanı'nun Meclis tarafından dört yılda bir seçildiğinden bahsedilmektedir. İnönü'nün biyografisinin verildiği giriş kısmında ise, Türk Milleti'nin, "büyük idareciliğine" ve "dahiane liderliğine" duyduğu güvenden dolayı, İnönü'yü 1943 yılında ikinci bir dönem için Reisicumhur seçtiği ve İnönü'nün 1946 yılında da üçüncü bir dönem için yeniden seçildiği belirtilmektedir⁴⁰. Nasıl ki bu tür açıklamalar Milli Şef döneminin esas özelliklerini yansıtmıyorsa, aynı şekilde İnönü ve çevresindeki elit Milli Şefliği geç bulup çabuk kaybetmenin hoşnutsuzluğuyla demokrasiye ve çok partili yaşama zorunlu ancak koşullu bir geçiş yapacaktır. Bu noktada, İlkey Sunar ve Sabri Sayarı'nın —Dankwart Rustow'un Türkiye'nin demokratik rejime bir diktatörün vasıtasıyla geçtiği, daha sonra ise bu hediye için ağır bedeller ödediği tezine benzer şekilde-; demokrasiye geçiş nedeni kadar geçiş şeklinin de önemli olduğu, elit girişimli tepeden demokratikleşmenin Türkiye'de demokrasinin kurumsallaşmasını engellediği ya da kötürüm bir demokrasiye yol açtığı şeklindeki tezlerini⁴¹ anmak gerekir.

³⁹ Akis, 21 Eylül 1959, zikreden, Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995, s. 59. İnönü'nün 19 Mayıs 1945 konuşması için bkz., *Ayın Tarihi*, sayı: 138, Mayıs 1945, ss. 51-53. İnönü'nün 1945 Yasama Yılıni Açış Konuşması için bkz., *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 7, Cilt.: 20, s. 7, (1.11.1945).

⁴⁰ İsmet İnönü, *Turkey, Ten Eventful Years, 1938-1947*, New York: Turkish Information Office, 1947, [s. 1].

⁴¹ Ayrıntılar için bkz., İlkey Sunar, Sabri Sayarı, "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", G. O'Donnell, P. C. Schmitter ve L. Whitehead (der.), *Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1987, s.172.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev., Y. Alogan, İstanbul: Sarmal Yay., 1995.
- Ayın Tarihi*, sayı: 138, Mayıs 1945.
- Ayın Tarihi*, sayı: 66, Mayıs 1939.
- Ayın Tarihi*, sayı: 83, Ekim 1940.
- Ayın Tarihi*, sayı: 84, Kasım 1940.
- Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Ankara: Gündoğan Yay., 1992.
- Bağce, H. Emre, "İç ve Dış Politik Dinamiklerin Karşılıklı Etkileşimi Bakımından Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Analizi", C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1997.
- Bozdağ, İsmet, *Toprakta Bile Bitmeyen Kavga: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar*, İstanbul: Emre Yay., 1993.
- C.H.P. 5. *Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939*, Ankara: Ulus Basımevi, 1939.
- "Cumhuriyet Dönemi: İç Siyasal Gelişmeler", *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye/Genel: Dünü, Bugünü, Yarını*, Cilt: 11, 1982-1983-1984.
- Frey, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, Cambridge: The M.I.T. Press, Massachusetts, 1965.
- Gerger, Mehmet Emin, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, İstanbul: Akbel Yay., 1991.
- Giritli, İsmet, *Fifty Years of Turkish Political Development 1919-1969*, İstanbul: İÜ Yay., 1969.
- Gökman, Muzaffer, *50 Yılın Tutanağı 1923-1973*, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yay., 1987.
- İnönü, İsmet, *Turkey, Ten Eventful Years, 1938-1947*, New York: Turkish Information Office, 1947.
- Kara-İncioğlu, Nihal, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay (der.), *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, İstanbul: Der Yay., (ty.).
- Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Ankara: Rüzgârlı Matbaa, 1962.
- Koçak, Cemil, "Siyasal Tarih", Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi*, Cilt: 4, 4. Baskı, İstanbul: Cem Yay., 1995.
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yay., 1996.
- Kodamanoğlu, Nuri, *Türkiye'de Eğitim 1923-1960*.

- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, 5. Baskı, Ankara: TTK Yay., 1993.
- Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1964.
- Oran, Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *AÜSBFD*, cilt: XXIV, no: 3, 1969.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Ankara: Gündoğan Yay., 1992.
- Özalp, Kâzım; Özalp, Teoman, *Atatürk'ten Anılar*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1995.
- Shorter, Frederic C.; Miroslav, Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, Ankara: Yurt Yay., 1983.
- "Siyasal Tarih", *Büyük Ansiklopedi*, Cilt: 14, Milliyet Yay., 1990.
- Sunar, İlkey; Sayarı, Sabri, "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", G. O'Donnell, P. C. Schmitter ve L. Whitehead (der.), *Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1987.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 7, Cilt.: 20, s. 7, (1.11.1945).
- Tökin, F. Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasal Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul: Elif Yay., 1965.
- Tunçay, Mete, *T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 3. Baskı, İstanbul: Cem Yay., 1992.
- Tunçbilek, Necdet; Tümertekin, Erol, *Türkiye Nüfusu (Nüfus Kesafeti, Nüfus Artışı, İç Göçler ve Şehirleşme)*, İstanbul: İÜ Yay., no: 802, 1959.
- Turan, İlter, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay (der.), *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, İstanbul: Der Yay., (ty.).
- Uğur, Necdet, *İsmet İnönü*, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1995.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yay., 1983.